

AZERBAIJAN FOLKLOR METİNLERİNDE TAŞA DÖNME

Asmar Şakir Kızı ALİYEVA*

(ORCID ID: 0000-0002-3606-9726)

Makale Gönderim Tarihi

22.09.2020

Makale Kabul Tarihi

25.11.2021

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: ALİYEVA, A. Ş. K., “Azerbaycan Folklor Metinlerinde Taşa Dönme”, *Bengi: Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Year: 4, Volume: I, No: 1, (February 2021): 42-53.

APA: ALİYEVA, A. Ş. K. (2021). “Azerbaycan Folklor Metinlerinde Taşa Dönme”, *Bengi: Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, Year: 4, Volume: I, No: 1 :42-53.

Özet

Folklor motifi olarak dönüşüm motifinin Azerbaycan folklorunda zengin türleri ve biçimleri vardır. Bu motifin incelenmesi, ona öncelikle mitolojik anlambilim bağlamında bir yaklaşım gerektirir. Çünkü dönüşüm motifinin temelinde, mifik düşüncenin özelliği olan dönüşüm formülü dayanmaktadır. Folklor metinlerinde karakterlerin dönüşümü, yani görünüşlerinin değişmesi, bir varlıktan diğerine dönüşmesi ve bir ciltten diğerine dönüşmesi (metamorfoz) şeklinde ortaya çıkar. Dönüşüm, öncelikle folklor metinlerine has bir motiftir. Folklor metinlerindeki şekil değişimleri kökenini doğada meydana gelen dönüşümlerden alır. İnsanlar doğada meydana gelen değişiklikleri gördüklerinde, doğanın canlı olduğunu düşünür ve doğadaki tüm varlıkların bir ruhu olduğuna inanırlar.

Dönüşüm motifi aynı zamanda kozmolojik yaratılış eylemidir. Bilindiği gibi, Azerbaycan mitleri, efsaneleri ve masallarında insanların, özellikle kadınların, kızların, gelinlerin taşa, kuşa, hayvana dönüşmesi ve dönüşüm sonucunda başka varlıkların yaranması yaygın olarak kullanılmıştır. Bir efsane metnine dikkat edelim: “Gelin başını yıkadığında kayınpederi gelir ve gelin çok utanır. Gelin kafasındaki tarakla kuşa dönüşmüş, ama uzağa uçamaz”. Bu dönüşüm kozmolojik yaratılış hadisesidir. Burada insandan (gelinden) bir kuş (şanapipik) yaranır. Kayınpeder gelinini başı açık veya elbisesiz başını yıkadığını gördüğü için, gelin bir daha mahcup görünmek istemez, yüzünü göğe çevirir ve “kuş”a, “taş”a dönüşmesini diler. Gelinin dileği gerçekleşir, “Gelin kayası”na, taşa, kayaya, tarak başında kuşa, elleri kınalı keklige dönüşür. Dönüşüm çoğu örneklerde evren doğumsal yaratılışın gerçekleşmesine hizmet etmiştir.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Humanitar Bilimler Bölümü, Folklor Enstitüsü, Bakü/Azerbaycan, bashirova116@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3606-9726

Dönüşüme aynı zamanda şaman (gam-şaman, derviş) uygulamasında da rastlanmaktadır, bu meditasyondur, yani bir yerden (dünyadan) diğerine dönüşüm eylemi, mitolojik folklor metinlerindeki hileci görüntülere özgü davranış biçimlerinden biri, rotasyon, yani görüntünün orijinal biçimine geçici olarak geri dönmesi, kozmolojik yaratım eylem, geçiş törenlerinde bir diriliş ve travesti (cinsiyet değişikliği) mekanizmasıdır.

Azerbaycan folkloru, canlıların cansız nesnelere, cansız varlıkların diğer cansız nesnelere dönüşmesi ve bu zeminde meydana gelen dönüşümler sonucunda doğal nesnelere yaratılması örnekleri bakımından zengindir.

Nesneler dünyasının yaratılmasıyla ilgili dönüşümler arasında çoban ve sürüsü taşa, gelin kayaya, kocanın veya damadın altına, kulübenin gümüş sütunlu eve, saraya, kırk kızın Kırkhbulag'a¹, iğneye, halıya, samana vb. dönmesi, kızların gözyaşlarından Kız Gölü'nün oluşumu, okun taşı yaralaması ve taşın kalbinden kan akması - taşın "Kanlı Taş" olarak bilinmeye başlamasında kendini gösterir. Dağ, taşa, tepeye, kar'a, denize, göle, nehre, kara, yağmura, kasırgaya, rüzgara, şimşeğe ve gökkuşağı gibi coğrafi nesnelere ve olaylara dönüşün yanı sıra bunlar genellikle efsanevi yaratım kavramının bir parçası olarak kabul edilir.

Nesneler dünyasının yaratılması altın, gümüş sütunlar, evler, saraylar, iğneler, halılar, çöpler vb. ya da tam tersi. Coğrafi nesnelere dönüşüm, kayaların, dağların, tepelerin, toprağın, denizin, göllerin, su kaynaklarının, nehirlerin, alevlerin vb. oluşumudur.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Folklor, Mit, Taşa, Nesne, Masal

Transforming to stone in Azerbaijani folklore texts

Abstract

Transformation is a typical motive for epic folklore texts. It appears as metamorphosis (change of the shape). As a folklore motive, the transformation has many types and shapes in the Azerbaijani folklore. The study of this motive firstly requires to approach to it in the context of mythological semantics, as the transformation motive is based on the transformation formula specific for the mythical thought. It happens in the form of the changing of their shapes by the personages in folklore texts, i.e. changing of their external appearances, transformation from one being into another being, and transformation from one cover into another one (metamorphosis).

Transformation is firstly a motive specific for folklore texts. In this motive, the nation's mythical beliefs are reflected. Transformations in folklore texts derive from natural transformations. When people saw the changes in nature, they thought that nature was alive and believed that all beings in nature had spirits.

Transformation is also a cosmogonic genesis act. As known, in Azerbaijani myths, legends and tales, the motive of transformation of human beings, in particular girls and women into birds, stones or animals, and the motive of transformation in the generation of other beings are widely used. Let's see the text of a legend:

“While a daughter-in-law washes her hairs, her father-in-law comes in and the daughter-in-law feels ashamed. The girl transforms into a bird with the comb on her hairs. But she fails to fly far away”. This transformation is a cosmogonic genesis case. That is, here, a bird (hoopoe) generates from the human being (daughter-in-law). As the father-in-law sees his daughter-in-law

¹ Pirsultanlı, S.P. *Azerbaycan türklerinin halk efsaneleri*. Bakü: Azərneşr, 2009

while she washing her hairs, when being with an open head or naked, the daughter-in-law does not want to show her face again due to her shyness and turns her face to the sky and begs for becoming “a bird”, “a stone”. The desire of the daughter-in-law comes true. She transforms into “The Rocks of Bride”, a stone, a hoopoe with a comb on her head, a partridge with hennaed hands. So, the cosmogonic genesis occurs.

The transformation also is an act of mediation, that is, changing the shape to transit from one space (world) to another one in the practice of shamans (gam-shaman, darvish), one of the behavioral forms specific for trixter characters in myth-folklore texts, turning, i.e., return of a character to his/her original shape, a cosmogonic genesis act, and a mechanism of dying-reviving (changing of the status) and travestism (changing of the sex) in transition rituals.

The Azerbaijani folklore is rich enough with examples discussing the issue that live beings were generated from the transformation of live beings into lifeless ones and lifeless beings into another lifeless beings, nature objects were generated as a result of transformations occurred under these conditions.

We can give the facts of transformation into gold, a house with silver columns, palace, needle, carpet, stick and etc. or viceversa as examples to the genesis of the world of subjects (items). And the transformation into geographical objects covers examples of transformation into a stone, mountain, hill, land, sea, lake, spring, river, fire and etc.

Key Words: Azerbaijani folklore, myth, transformation, stone, turning to objects.

Giriş

Azerbaycan folklorunda “çevrilme” (dönüşüm) folklor motifi olarak zengin tip ve formlara maliktir. Bu motifin araştırılması ona ilk olarak mitolojik anlambilim bağlamında bir yaklaşım gerektirir. Çünkü çevrilme motifinin temelinde mitik düşüncenin doğasında olan

dönüşüm formülü duruyor. Bu anlamda, dönüşümün anlamını mitolojik bağlama getirmeden doğru bir şekilde incelemek imkansızdır. Araştırmacılara göre, folklordeki dönüşümler, doğadaki dönüşümlerden kaynaklanmaktadır. İnsanlar çevrelerindeki dünyada değişen ne gördü ise, onu sembolik bir imgeye dönüştürdüler. Azerbaycan folklorunda mitlerinde, efsanelerinde, masallarında vb. insanların, diğer varlıkların taşa dönmesi, taşlaşması en yaygın motiflerden biridir. Taşlaşmaya dair inançlar, hemen hemen tüm ulusların, halkların folklorunda ve kültürlerinde bulunur.

Thompson'ın araştırmasında yaygın olarak tartışılan taşa dönüş motifi "D Magic" bölümünde incelenmiştir. S.Thompson bu tartışmayı 3 gruba ayırmıştır.

- 1) D O - D 699 görüntü değiştirme
- 2) D 800 - D 1699 sehrli eşyalar
- 3) D 1700 - D 2199 büyü gücü ve tezahürler.

S.Thompson, birinci grubun farklı bölümlerindeki taşlaşma motifine dokunmuş ve bunu insanların taşlaşması üzerine D 230, hayvanların taşlaşması üzerine D 420 ve nesnelere taşlaşması üzerine D 470 bölümlerine yerleştirmiştir (Thompson, 1955: D).

Azerbaycan folklorunda sadece insanlar değil, diğer canlı ve cansızlar da taşa döner. Bunların aralarında insanlara ait örnekler baskın olsa da, hayvanların, bitkilerin, nesnelere ve doğaüstü yaratıkların taşlaşması üzerine metinler de bulunur. Örneklerde dönüşüme uğrayanlar,

ağırlıklı olarak çok fakir ve sade bir hayat yaşayanlar, aynı zamanda kötü niyetli kişilerdir. Folklor kahramanları bazen tek başlarına, bazen toplu halde taşa dönüşürler. Örneklerde kız, gelin, hamile bir kadın, oğlan, çoban vb. tek başına taşa dönüşmenin yanı sıra, nişanlı oğlanların adamları ile, nişanlı kızın kırk kızla, çoban sürüsü ile, sarvanın develeri ile, düğün katılımcılarının vb. ayrıca kitlenin taşa dönüşme vakalarına da rastlıyoruz. Aynı zamanda bazı durumlarda hayvanlar (atlar, inekler, koyunlar, öküzler, develer, köpekler vb.) sahipleriyle birlikte taş olurlar. Buradaki hayvanların taşlaşması, sahiplerinin bir nedenle taşa döndüklerinde yanlarında olmalarından kaynaklanır, yani bu durumda hayvanlar bağımsız bir folklor imgesi olarak ilgi odağı olmuyor. Ancak diğer birkaç metinde, hayvanlar sihirli su içtiği vb. çeşitli nedenlerden büyülenmiş ve taşlaşmış oluyor. Burada taşlaşmanın amacı hayvanların kendisidir.

“Kara inek zağası” efsanesine dikkat edelim, Bir adam akşam eve döndüğünde, dışarıda otlayan bir inek görür. Adam, inek dışarıda kalırsa kurt tarafından yenileceğini düşünüyor. O ineği köye getirmek istiyor. Ama ineğe yaklaştıkça inek ondan uzaklaşır. Sonunda inek gelir ve bir zağaya girer. İneğin peşinden giden adam, burada oturan yaşlı bir kadın görüyor. İneğin sahibi Gıveh karı adamı görür ve yüzünü gökyüzüne çevirir: İlahi, şimdiki bir adam yerimizi gördü, ineğimi, süt kovamı ve beni taşa çevir (Pirsultanlı 2009: 77).

Burada sırrı açıklamanın bir nedeni var. İnek, mağara ve yaşlı kadın, sırrı insanlar tarafından bilinmemesi gereken kutsal varlıklardır. Bu, kosmos durumudur. Gizemin keşfi ile mekanın yerini kaos alıyor. Yani kutsal unsurların kutsallığı ortadan kalkar. Bu unsurlar taşa dönüştüğünde kaos ortadan kalkar dönüşüm başlar: yeni bir alan (kosmos) yaratılır.

Nesnelerin taşa çevrilmesine efsanelerde daha çok tesadüf olunur. Bu olay doğrudan insanların taşlaşmasıyla ilgilidir ve aynı zamanda meydana gelir. Böylece nedeni ne olursa olsun taşa dönme eylemi gerçekleştiğinde kişinin temas ettiği nesnelere ve üzerlerindeki kıyafetler insanların birlikte taşlanır. Çoban yapınçısı, asası vb. ile taşlaşması bunun bir örneğidir.

Bir örnek, yaz sıcaklarında bir çoban ve sürüsünün susuzluktan yandığını söylüyor. Burada bir pınar yaratması, yeterince su içmesi için Tanrı'ya dua ediyor, size kurban vereceğim, dua edeceğim. Ancak suyu içtikten sonra sözünü bozdu: “Birden bir ateş püskürür koyunu yakar ve çobanı kurutur, elindeki kırbaç ve ağzındaki tütek dik bir kayaya dönüşür (Acalov 1988: 117).

Bazı örneklerde insanlar kendileri taşa dönmezler, ancak herhangi yaptığı bir yanlışlık eşyalarını taşa çevirir. Düğünde yemek vermediği için düğün tencerelerinin taşa çevirilen damadın örneği, insanları cezalandırmanın bir örneğidir.

Azerbaycan folklorunda ve genel olarak Türk halklarında, bitkilerin taşa dönüşmesine dair birkaç örnek olduğu belirtilmelidir. Bu tür örneklerde ağaçların taşa dönüşmesiyle yanı sıra kıtlık günlerinde zor koşullarda insanlara yardım eden cimri insanların otlarının ve tarlalarının taşlaşmasını gösterebiliriz.

Yukarıdakilere ek olarak, dünya halklarının folklorunda kullanılmasına rağmen Azerbaycan folklor metinlerinde bulunmayan taşa dönme motifinin bazı örnekleri de vardır. Bunlar; denizin taşa dönüşmesi, sel sularının taşa dönüşmesi, ormanın taşa dönüşmesi, düşman ile arada kalan kısmın taşa dönmesi vb. Bir örnek verelim: Bir zamanlar (Denizli bölgesinde) balık tutmaya giden bir çocuk, şiddetli hava koşulları nedeniyle karaya çıkamamaktadır. Oğlunu bekleyen anne denize küfreder ve taş olmasını ister. Deniz taşa dönüşür (Metin 1997: 285).

Taşa dönme motifinin nedenleri farklıdır. Bu nedenlerin çoğu tamamen özdeş olmamakla birlikte, birçok halkın folklorunda ortaktır ve aralarında belirli benzerlikler vardır. İlginçtir ki,

dönüşme Müslümanlar arasında dua sonucunda, Müslüman olmayanların sadece taşa döndürülme istemeğiyle gerçekleşir.

Azerbaycan folklor metinleri üzerine yaptığımız araştırmalar, cezalandırma ve kurtuluşun da taşa çevirme motivine yol açan faktörlerin merkezinde olduğunu gösteriyor. Mitolojik metinlerde, efsanelerde, masallarda, destanlarda ve inançlarda taşlaşma şu nedenlerle ortaya çıkar:

- a) aşk için taşa dönmek;
- b) zor durumda olmak ve bu durumdan çıkmak;
- c) açgözlülük: fakirlere yardım etmemek, fakirlere baskı yapmak;
- ç) saygısızlık sonucunda;
- d) olumsuz düşüncenin bir sonucu olarak;
- e) yasağa uyulmaması (masalarda arkaya bakılmaması emri);
- g) çeşitli psikolojik koşulların bir sonucu olarak;
- f) bir lanet sonucunda;

Taşa dönme iyi insanlar için bir kurtuluş, kötü insanlar için bir ceza motifidir. Bazen insanlara öğretmek, örnek olmak buradaki en temel hedeftir. Bu bakımdan Azerbaycan folkloru örneklerinde sadece olayla ilgili olanlar değil, olaya karışmayan masumların da taşa çevrildiğinin şahidi oluyoruz. Metinlerde, genellikle zor durumda olan insanlar - sevgililer, kızlar, gelinler, hamile kadınlar - kurtuluşu taşa dönerek ve taşa dönmeyi dileyerek görüyorlar. Bazen tersine, başı belada olanların kurtuluşu, kötülere ettikleri bir lanettir ki, onlar taşa dönüşürler. Öte yandan, bir ebeveynin çocuklarını lanetlemesi sonucunda taşa dönmeler gerçekleşir.

M.Mammadov, bir taşın veya hayvanın kökenini ve menşeyini açıklayan efsanelerde cezanın esas olduğunu, yani itaatsizlik ve kötülük gibi davranışların cezalandırıldığını göstermektedir. Bununla yanaşı "korkma" ve "utanma" gibi durumlar da taşa dönmeye önemli rol oynamaktadır (Mammadov 2011: 391).

Taşa dönme örneklerinde bu değişikliklere yol açan etkenler arasında folklor konuları arasındaki karşılıklı sevgi, bazen nakam ve tek taraflı aşk hakimdir. Folklor metinlerinde yaygın olarak kullanılan bu örneklerde birbirini seven gençler çeşitli nedenlerle taşa dönmeği istemektedir. Nedenlere dikkat edelim:

- sevgililerin kovuşmaması;
- kızların kaçırılması;
- iki sevgilinin anlaşıp kaçması;
- düğün gününde gelin arabasının kızı seven başka bir aşık veya düşman kafirler tarafından kesilerek herkesi öldürmeleri ve gelinin kurtuluş için taş veya kuş olmak istemesi;
- aşkına karşılık alamayan bir sevgilinin intikamı;
- evlenmek istemeyen, evliliğe karşı çıkan kızın evden kaçması ve b.

Birbirini seven gençlerin kavuşa bilmemesi çeşitli nedenlerden – ebeveynlerin, köy adamlarının karşı çıkması, aşık çocuğun ülkeden kovulması, aşıkların sele düşmesi, birbirlerini kaybetmeleri vb. Taş veya kuş dönüşlerindeki dönüşümler esas olarak kahramanın önce neyi istediğine bağlıdır.

“Oğlan-kız taşı” efsanesinde ise sevgililerin kovuşmasına mane olan babası kızı zengin birine vermek ister ve zalim şah onları takib etdirir. Sevgililer Allaha yalvarıp, taşa dönerler (Pirsultanlı 2009: 46).

Bu motif bayatıda böyle yansımıştır:

Ezizim gelin yaşa,

Dolmamış gelin yaşa.

Ağyara el vermeyib,

Dönmüş gelin taşa (Pirsultanlı 2009: 65).

Folklorda zor bir durumda kalan ve bu durumdan kurtulmak için taşa dönme motifine dair yeterince örnek vardır. Bu tür taşlaşma aşağıdaki nedenlerle gerçekleşir:

- ahd ederek kurtulmak ve verdiği ahde uymadıkta;
- düşmandan kurtulmak;
- çeşitli hayvanlardan kurtulmak;
- doğüstü güçlerden kurtulmak için;
- farklı hal ve veziyetden asılı olarak taşa dönüşmeyi kurtuluş yolu görmek.

Tüm dönüşüm örneklerinin ortak ve öncelikli sebebinin, iyinin kurtarılmaya arzusu ve kötülüğün cezalandırılması olduğu unutulmamalıdır. Buradaki en yaygın neden, zor bir durumdan kurtulmak için yemin eden, ancak bir dilek edindikten ve dilekleri yerine getirildikten sonra aldatarak, etdiği yemini hiyleli şekilde icra eden ya da asla yapmayan karakterlerin taşa dönmesidir.

Adak eden çobanların ve sarvanların* taşa dönüşmesi buraya aittir. Susayan çobanlar, Tanrı'ya su yetirmesi için kurban söyler, sonra sözlerini bozup ve sürüleri, mallarıyla taşa dönüşürler. Bir örnekte, susuzluğunu gidermiş bir çoban, koltuk altından bir biti kapıp "Bu senin kurbanın" diyerek biti öldürür. Çoban kara taşa dönüşür. Koyunlar da siyah taşa dönüşerek çobanın dört tarafına dağılmışlar (Acalov 1988: 83). Diğer örneklerde yedi koyun kesmek yerine, yedi biti öldüren (Acalov 1988: 83), bir kara ve bir beyaz koyun keseceğini söyleyip kesmeyen çobanlar (Acalov 1988: 83), su bulacağı takdirde deve keseceğini deyip kesmeyen sarvanlar develeri ile taşa dönüşürler (Acalov 1988: 84) vb.

Düşmanın saldırısı sonucunda zor durumda kalan, kurtulmak için taşa dönmeyi kurtuluşu bilen ve taş olmağı dileyen adamlara dair Azerbaycan folklorunda yeterince nümune var. Nümunelerde düşman hücumuna maruz kalan, erkekleri öldürülen kend kadınları, kızları, çocukları, mağaraya sığınan ana ve kızı, zalim şahın adamları tarafından kovalanan kız; gelin apararak desteye hücum edip, herkesi öldüren kafirlerin eline geçmemek için dua eden gelin, düşman hücumuna maruz kalan iki sevgili, düşman hücumuna maruz kalan han hızı ile kırk incebelli kız, atasına yemek aparırken yolunu kesen atlılardan korkan çoban kızı, düşmandan kaçan hamile kadın dua ederek taşa çevrilmeyi diler ve taşa dönürler.

Bazı nümunelerde bunun tam aksini göre biliriz. Halka zulüm eden düşman, halkın laneti ile taşa döner. Bir örneğe bakalım, bir gece dağda yaşayan bir kabile düşman tarafından saldırıya uğruyor. Aşiretin bütün üyeleri uyuyordu, ancak bebeğini beşikte sallayan anne, uzaktan gelen

---

* Deveci

düşmanı görmüş ve ulaşılmaz göklere ellerini açarak onları taşa çevirmesi için yalvarmış ve bütün kabile, düşmanlar taşa dönmüş (Pirsultanlı 2009: 80).

İnsanların çeşitli hayvanlar tarafından saldırıya uğraması ve ya hayvanlarla bağlı yaşanan beladan kurtulmak için özünün ve ya hayvanın daşa dönmesini arzu etmesi sonucunda baş veren dönüşümlere ait nümuneler folklorumuzda daha çoktur. Hayvanlarla bağlı taşa dönme motivinden bahs ederken, folklorumuzda ejderhaların, yılanların, kurtların, ayıların ve develerin taşlaşması örneklerinin ağırlıklı olduğunu göstermeliyiz.

“Ayı ve insan” anlatımında deyilir ki, bir ayı Murgüz dağının eteyi ile geden adama hücum edir. Adam görür ki, ayı onu yiyecek, Allaha dua etmeye başlar. İlahi, ikimizi de taş eyle, ayı beni yemesin ve her ikisi oradaca taş olur (Pirsultanlı 2009:63).

Azerbaycan folklor metinlerinde yılanlar, kurt ve diğer hayvanlarla bağlı bir-birinden ilginç dönüşmelerle zengin örnekler vardır. Bu nümuneler için ortaklık olası bir zararı önlemek için hayvanın taşa dönmesi için yalvarmasıdır. Örneklerde hayvanlar genellikle masum insanlara, sahiplerine, sevgilerine, hamile kadınlara saldırır. Bazen bunun tam tersini görüyoruz: hayvanlar gelecekte zarar görmelerini önlemek için insanların taşa dönmesini isterler.

Örneklerde, adeten, hayvanlar günahsız insanlara, sahiplerine, sevgilerine, hamile kadınlara hücum çeker. Bazen de bunun tam aksini göre bilerik: hayvanlar insanlardan gelecek ziyanı önlemek için özlerinin taşa çevrilmesini isterler.

“Camış* daşı efsanesi”nde köyün ağası Sadığın Ahmed adlı çobanın camışına gözü düşür ve nasıl olursa olsun onu ele geçirmek istiyor. Bunu duyan camış göylere yalvarıp taş olmasını ister ve yatdığı yerde taşa çevrilir (Pirsultanlı 2009: 389).

Azerbaycan folklorundaki diğer örneklerle mükayisede olağanüstü (fövkeltebi) küvvelerin yarattığı çetinlikten kurtulmak için taşa çevrilme motifi bir o kadar geniş işlenmemiştir. Bu örneklerde devler, kellegöz, hal anesi, kulyabani ve diğer olağanüstü (fövkeltebi) varlıkların yarattığı zorluklardan çıkış yolu olarak taşa dönüş esastır.

Ejderhalarla ilgili örneklerde Evliyaların, azizlerin, dervişlerin, Hızır'ın, Pir Baba'nın, yaşlıların, erkeklerin ve hamile kadınların dualarıyla taşa dönüşmesi gerçekleşir. Örneklerde insanlara zulmeden - suyu kesen, yiyecek çalan, hayvanlara zarar veren, gelin kaçırın ve köye saldıran ejderhalar, halkın laneti ile taşa çevrilir.

Örneklerden bazısına dikkat edelim, geçmişte Arpa çayının sahilinde yaşayan bir kişinin güzel bir kızı varmış. Bu kız bir oğlanı sever. Bir ejderha da kızı aşık olur, kızı izler. Bir gün oğlanla kız buluşur. Ejderha da bunu görüp, onları udmak ister. Buna şahit olan baba, onları kurtarması için Tanrı'ya dua eder. Ejderha taş olur (Acalov 1988: 133).

Azerbaycan folklorunda “duruma ve şartlara bağlı olarak taşa dönüşüm”ün bir kurtuluş yolu olarak görülmesi oldukça yaygındır. Bu zaman insanlar yaşanacak gergin, tatsız, zor durumlardan kaçınmak için taşa dönmek istiyor.

Bu gruptaki taş oluşumu esas olarak aşağıdaki nedenlerle gerçekleşir:

- utanç nedeniyle;
- fırtınada, kasırgada hayatta kalmak isteyenler;
- susuz çoban su bulup içerse taşa döneceğine söz verir;

---

* Buffalo

- kayıp hayvanları bulamazlarsa;
- kayınvalidelerinin zulmüne tahammül etmeyen gelinler;
- aleni kınama vb. nedeniyle taşa dönmek istiyorlar.

–
ctimai kınağa göre ve s. taşa dönmeyi dilerler.

Taşa dönme motifinin merkezinde yer alan efsaneler arasında, gelinin taşa dönüşmesine dair pek çok örnek vardır. Efsanelerde gelinlerin görünümünün değişirmesi motifi "kuşa dönüşme", "kaplumbağaya dönüşme" şeklinde karşımıza daha çok çıkar ve çoğunlukla utanç, tabu ilişkilidir.

Mesela, "Bir gelin başını yuyurmuş. Kayını bını görür. Gelin utanır. Der ki, Allah, beni taş eyle. Allah da bını taş eliyor. İndi Gerdeni çayının kayalıklarında bı taş kalır. "Gelin kaya" adlanır" (Acalov 1988:84). Ve yahud başını yuyarken kayınatası tarafından görünen gelin, utanıp dua eder. Arkasındaki uşağı ile birlikte taşa çevrilir (Acalov 1988: 84).

Her iki nümunedede gelin utandığından, çekindiğinden taşa çevrilir. Abır-ismetini koruyan kadınların kayını, kayınatası ve yahud diğer şahslar tarafından başı açık, münasib olmayan formada görülmesini kabullunmayan, manevi acı çeken kadınlar bir taş ya da kuş olmayı diler ve bir dönüşüm gerçekleşir.

Taşa çevrilme motivi içinde gelin kayası, gelin taşı kimi nünuneler mühüm yer tutur. Mesela, "Gelin taşı" efsanesinde, bir gelin körpesi kucağında Murov dağından keçib atası evine gidirmiş. Aniden kuvvetli bir rüzgar esiyor. Gelin, rüzgarın çocuğu kendisinden alacağını görür. Tanrı'ya çocuğundan ayrılmaması için dua ediyor ve ikisi de taşa dönüyor (Pirsultanlı 2009: 47).

Taşa dönüşen kötülerin bir kısmı masumların dualarıyla, bir kısmı ise hiç dua etmeyerek gerçekleşir. Diğer taraftan iyi insanlar genellikle taşlanarak ölmeleri için dua ederler. "Gelin Taşı" efsanesinde, taşa dönüş, onları rüzgarın verdiği zarardan kurtarmak için bir dua olan doğal bir fenomenin bir sonucu olarak gerçekleşir.

Ağgözlülük - fakirlere yardım etmemek, fakirleri ezmek de taşa dönmeye önemli bir faktördür. Eski zamanlarda insanlara zulmedenler ejderhalar, yaşlılar, hanlar vb. ya halkın laneti, ya da dua eden yaşlı adamlar ya da Hızır İlyas tarafından taşa çevrilmiştir.

Örneğin metinlerden birinde Hızır İlyaz, yolu kesmiş bir ejderhayı tekmeleyerek taşa çevirir (Acalov 1988: 82).

"Üç Kardeş" masalında yaşlı adam, bir kase kara koyun sütü ve bir salkım üzümü ona kıymayan ağabeyini ve ortanca kardeşini cezalandırarak onlara verdiği sürüyü, bahçeyi ve büyük evi taşa çevirir. Onun sınağından alnıaçık çıkan küçük kardeş ve karısına uzun ömür arzulayıb gider (Mammedov 2011: 38).

Taşa dönme motifleri içinde saygısızlık, kabalık, edepsizliğe göre ceza önemli bir rol oynar. Bu motif sadece Azerbaycan folklorunda değil dünya folklorunda da yaygındır. Azerbaycan folklor metinlerinde bu tür dönüşümün nedenleri şu şekilde gruplanabilir:

- ebeveynlere saygısızlık;
- berekete, nemete karşı saygısızlık;
- dine saygısızlık, Tanrı'ya isyan edenlerin taşlanması;
- seçilmiş ve saygı duyulan insanlara saygısızlık.

Yetişkinlere, büyüklere saygısızlık, saygısızlığın ana nedenlerinden biridir. Bir örnek, Mangalan Ata'nın sihir adam (tılsımlı) olduğunu ve bin yıl yaşadığını söylüyor. Bir gün baba çok susar ve kızına hemen su getirmesini söyler. Kız su dalınca bulağa gider, sohbete dahil olur ve babasını unuttur. Sabırsız baba su bulağına koşar. Kızının konuştuğunu görünce ona lanet eder ve o da omzundaki sukabı ile bir taş olur (Acalov, Beydili, 2005: 100).

Folklorumuzda, nimete, berekete saygısızlık edip taşa dönen insanlara dair pek çok örnek vardır. Metinlerde abdestlerini bereketle edenler, çocuklarının altını bereketle temizleyen, çocuğu temizleyen ya da kutsal suyla yıkayan anneler, ya kendileri tek, ya da çocukları ile birge taşa dönerler.

Bir örnek şöyle diyor: "Bir kadın hamur yoğuruyordu. Küçük bir çocuğun ağladığını görür. Demiyesen uşak özün batırıp. Kadın ayağa durmağa erinir. Eli hamurlu uşağın zibilin siler. Aynı zamanda hem karı hem de çocukları taşa döner." (Acalov 1988: 84).

Metinlerde insanlar bazen yaptıklarının günah olduğu konusunda uyarılırken, bu uyarıyı görmezden gelenler cezalandırılır, bazen günahkarın yerine orada olmayan, rızık sağlayan kocaları hayvan sürüsü ile taşa çevrilmektedir. Bu motifin diğer motiflerle karıştırılmış bazı örnekleri vardır. Örneklerde, kutsal sayılan suda çocuğun kirli çamaşırlarını yıkayan kadının taşa çevrilmesi yerine, suyun kuruması ve köyde suyun kaybolması gibi başka durumlar da görüyoruz.

Dine karşı çıkanların taşlanmasına ait örneklerde, Allah'a inanmayanlar, Allah'a ibadet etmeyenler, din kurallarına karşı gelenler, Peygamberimiz (sav) ve diğer dindarlara saygısızlık edenler ve kutsal yerlere inanmayanlar taşlanır. Örneğin "Çoban ve Taşa Dönen Sürü" efsanesinde türbeye inanmayan bir çoban sürü ile birlikte taşa döner (*Azerbaycan folkloru* 2005: 303).

Seçkin, saygın, üst sınıfa saygısızlık (ihtiyarlar, komutanlar, savaşçılar vb.) sonucu taşa dönme nedeni folklorumuzda az gelişmiştir. "Kitabi-Dada Gorgud" destanında "Baybora'nın oğlu Bamsi Beyrak Boyu" da kılıcını Dada Gorgud'da kaldıran Dalı Gajar, Dada Gorgud'un laneti ile eli taşa çevrilir:

"Dada Gorgud dedi: "Vursan, elin kurusun!"

Allah'ın emriyle Dalı Garjar'ın eli yukarıdan asılı kaldı. Dada Gorgud eyaletin ruhani ağası olduğu için isteği kabul edildi" ("Kitabi-Dada Gorgud" 2004: 207).

Hızır, Pir, ermiş, ağzı dualı adamlar vasıtasıyla zulüm edenlerin cezalandırılarak taşa dönmesine ait folklorumuzda birçok örnek vardır. Ezilenler bir çıkış yolu olarak bu şahslara dua ederek zalimleri cezalandırır.

Olumsuz düşünce tarzı sonucunda taşa dönme nedenleri sistematik olarak şu şekilde sistematikleştirilebilir:

- açgözlülük;
- hırsızlık cezalandırılması;
- yalancı şahitlik yapmak;
- kıskançlık, imrenme;
- gelenek ve göreneklere karşı çıkmak;
- sırrı öğrenilmesi.

Açgözlülük sonucunda taşa dönme nedenleri hakkında sadece Azerbaycan'ın değil, Türk dili konuşan diğer halkların da folklorunda pek çok örnek vardır. Örnekler, kıtlığın zor zamanlarında insanlara ağır şartlarla yardım eden kötü niyetli ağaların hayvanlarının, otlarının veya kendilerinin taşlara dönüşmesini içerir.

Bir örnek, eski zamanlarda hamile bir gelinin bir dağdan geçerken görünmez ucu bucağı görünmeyen bir sürüde oynayan kuzuları görür ve kuzu eti yemek ister. Çaresizlikten çobana ne istediğini söyler. Kötü niyetli çoban bunu duyunca, "hemen şimdi" dedi, ateş yaktı ve yavru köpeklerden birini çabucak kesti. Durumu öğrenen çobanın arkadaşı çobanı sürüden kenara yollar. Yavru köpeği hızla atar ve kuzulardan birini kesip yemesi için kadına verir. Sürünü getirmeye giden kötü niyetli çoban ise gittiği yerde omuzunda çomak taşa çevrilir (Acalov 1988: 118).

Bazı taşlama örneklerinde taşlama şu nedenlerle gerçekleşir: Çalmaktan lanetlenenler; yalancı şahitlik edenler; Başkalarını kıskananlar; geleneğe ve geleneğe karşı çıkanlar.

Gizemin öğrenilmesi kimsenin bilmediği bir gizemin keşfi sonucunda ortaya çıkar. Böylece sır başkalarına ifşa edildikten sonra sır sahibi ya ortadan kaybolur ya da bir taşa, bitkiye ya da hayvana dönüşür.

Bir örnek, iki komşu padişahın kavgası düşer. Ülkesinden birçok yenilmez güreşçisi olan padişah, onları savaşmaları için komşu padişahın ülkesine gönderir. komşu padişah ise, her gün omzunda bir boğayla dağa çıkan kadını dövüşmesi için savaşa yollar. Rakiplerini yener. Sonunda rakip güreşçilerden biri onun kadın olduğunu anladı ve göğsüne dokundu. Tam o sırada kadın, güreşçi ve padişah taşa döner. Şimdi o yer "Taş Güreşçi" adlanır (Pirsultanlı 2009: 64).

Koyulmuş yasağa uymama emriyle taşa dönüş, büyümlü masallarda daha çok kendini gösterir.

"Benitaş şehrinin sırrı" masalında bir abid şehrin sırrını öğrenmek isteyen kahramana deyir: "İndi bil ve agah ol, senin gettiyin şehirde tamam her şey taşa dönüb. Şehere girende göreceksen ki, ağaclar, evler, insanlar, heyvanlar, hepsi daştır... Amma şehere girende her yerden inilti, nerilti, gurultu, zarıltı eşideceksen, ne bade dönüb geri bakasan, o dakika sen de taş olacaksın..." (Azerbaycan masalları 2005, V: 105).

"Çil madyan" masalında bacısı İlyasa bele tavsiye verir: "Çil madyandan düşersen, içeri girersen, yükün üstünden tez bağı boğçanı götürersen, çil ata minip, sürersen. Ses geler... Olmaya, geri bakasan. Geri baksan taş olursun" (Azerbaycan masalları 2005, IV: 254).

"Şah oğlu Bahramın masalı"nda kız Bahrame: "Gazı getirende dağlar, taşlar, ağaclar, hamısı dile gelib çığıracıklar ki, aman günüdü, Bahram, gayıt, getme. Bak, deyirem, asla dönüp geri bakasan. Baksan, sen de, at da taş olup orda kalacaksınız" (Azerbaycan masalları 2005, III: 177).

"Hazarandastan bülbülü" masalında küçük kardaşa tavsiye veren yaşlı adam deyir: "Ele ki, bindin ata, geriye bakmadan dörddekiye çap! Geriden çok sesler gelecek ki, "ay tutun, ay vurun!", asla dönüp geriye bakasan, baksan taş olarsın" (Ceferli, Babayev 2009: 176).

Gördüyümüz gibi, kahramanın karşısına şart koyarak onun geri dönmesini istemeyen kömekçi kahramanlar aynı zamanda bildirirler ki, aksi taktirde o taşa dönecektir.

Çeşitli psikolojik durumların bir sonucu olarak meydana gelen dönüşümde acı, keder, korku, pişmanlık, yorgunluk, tatminsizlik ve öfke önemli rol oynar. Bunların arasında vatan, çocuklar, sevdikler, anne baba vb. özlemi çeken insanların geçirdikleri üzüntü ve çeşitli psikolojik koşullar sonucunda ortaya çıkar.

Örneklere bakalım:

Ezizinem taşa döner,
Bu yol çatar taşa döner.
Bala derdi çeken ata,
Yol üstünde taşa döner.

Yahud:

Ezizim, taşa döner,
Yol çatar taşa döner.
Derd çeken yazık ata,
Ağlayar, taşa döner. (Pirsultanlı 2011: 79).

Korku ile alakadar baş veren çevrilmelerde düşmandan, yolunu kesen atlılardan korkan kızlar, hayvanlarını itiren eve dönmekten korkanlar, sevgilisini, çocuğunu çayda itirenler, itmiş hayvanlara göre sahibinin kazabından korkanlar ve b. keçirdiyi psikoloji korku halları neticesinde taşa çevrilirler.

Örneğin bir örnekte dışarıda hayvan otladan babasına ekmek taşıyan bir kız mezarlığın önünden geçerken üç genç atlıya rastlamıştır. Onurunun bozulacağından korkarak Tanrı'ya dua etmiş ve taşa dönmüştür (Pirsultanlı 2009: 66).

Bir lanet sonucu taşa dönüş motifine ait metinlerde birçok örnek vardır. "Kitabi-Dada Gorgud" da oğullarının başına felaket geldiğinde hem Dirsan han'ın karısı, hem de Burla hatun Gazlıg Dağı'na seslenmişler:

Niye akar senin suların, Gazlıg dağı,
Bele akmakdansa, heç akmasın!
Niye bitir senin otların, Gazlıg dağı,
Bele bitmekdense, heç bitmesin!
Keyiklerin kaçır senin, Gazlıg dağı,
Kaçar iken kaçmaz olsun, taşa dönsün! (Acalov, Beydili 2005: 182).

Yahud "Taş gelin" efsanesinde gelin çocuklara lakeydlük gösterdiğine göre atasının laneti sonucunda taşa çevrilir (Pirsultanlı 2009: 48).

Azerbaycan folklorunda dağlara, tepelere ve topraklara dönüşme örnekleri nadirdir. Mevcut metinlerde bu dönüşümler genellikle dua ve arzunun bir sonucu olarak meydana gelir ve buradaki asıl etken cezanın yanı sıra zor bir durumdan kurtulmaktır. İnsanlar veya diğer varlıklar, karşılaştıkları zor bir durumdan kaçmak, kurtulmak için ya da cezalandırılmak için dağlara, tepelere ve toprağa dönüşürler. Bu durumda, dönüşüme maruz kalanın orijinal görüntüsü ile yeni görüntü arasında benzerlik yoktur.

Diğer dönüşümlerde olduğu gibi, dağlara ve topraklara dönüşenler genellikle insandır ve dönüşümler esas olarak aşağıdaki durumlarda gerçekleşir:

- Sevdiklerini bulamayan ya da evliliğine karşı olan gençler zor durumda olup dağa ve tepeye dönüşmek isterler;

- Yaramaz veya itaatsiz çocuklar genellikle bir dağa dönüşürler;
- Anneleri ve babaları tarafından lanetlenen çocuklar;
- Düşman tarafından öldürülenler dağlara dönüşür;
- Harman yeri, sahibinin ağgözlülüğü nedeniyle toprağa dönüşür;
- Tartışan karı kocaların yanı sıra itaatsiz insanların dağlara ve tepelere dönüştüğünü görüyoruz.

Sonuç

Taşa dönme motifi çeşitli sebeplerinden baş verir. İbtidai insanlarda fantazi güçlü olmuştur. Burada taş dönme motifi fantaziyanın gücünden asılıdır. Bu da romantizme bağlıdır. Bunlar olmasa, insanın bedii düşüncesi formalışa bilmez. Bu sebeplerin çoğu tam eyniyet taşkil etmese de, bir çok halkların folkloru için ortakdır, onlar arasında müeyyen benzerlikler vardır. Meraklıdır ki, taş dönme motifi müslümanlar arasında, esesen dua sonucunda gerçekleşmişse, müslüman olmayanlar da ise, sadece, taş çevrilmeyi dilemekle gerçekleşmiştir. Bu nedenle, araştırma gösterdi ki, folklorlarda dönüşme motifi menşei itibarile mitik düşünce ile bağlıdır. Mitde dönüşme formulu mitik yaratılış vasitesidir. İnsanlar, gök cisimleri, hayvanlar, bitkiler dünyası, tabiat objeleri, esasen dönme sonucunda yararır. Bu öz növbesinde dönüşme motifini folklorun metin poetikasının en mühüm struktur unsuru gibi tastik etmeye imkan verir.

KAYNAKÇA

- Acalov, A. *Azerbaycan mifoloji metnleri*. Bakü: Elm, 1988.
- Acalov, A., Beydili, C. *Esatirler, efsane ve revayetler* / Bakü: Şerk-Karb, 2005.
- Azerbaycan masalları. (5 cildde: III, IV, V cildler) / Bakü: Şerk-Karb, 2005.
- Azerbaycan folkloru*. Bakü: Şerk-Karb, 2005.
- Ceferli, M., Babayev R. *Nahçıvan folkloru antologiyası. I cild*. Nahçıvan: Acemi, 2009.
- Kitabi-Dede Korkud. Esil ve sadeleşdirilmiş metnler* / Bakü: Önder neşriyyat, 2012.
- Kurbanov, N. *Azerbaycan folklorunda mifoloji-kosmokonik görüşler*. Bakü: “Afpoliqraf”, 2011.
- Metin, E. *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme motifi : [İki ciltde] I cilt*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.
- Mamedov, M. *Azerbaycan efsanelerinde çevrilme (daşadönme motivi) // (14-15 noyabr 2011-ci il)*. Bakü: Elm ve tahsil, 2011.
- Mamedov, M. *Azerbaycan nağıllarında dönergelik (çevrilme) (kongre makalesi) // Bakü: 2011.*
- Pirsultanlı, S.P. *Azerbaycan türklerinin balk efsaneleri*. Bakü: Azerneşr, 2009.
- Pirsultanlı, S.P. *Azerbaycan türklerinin balk revayetleri* / Bakü: Azerneşr, 2011.
- Tompson, S. *Motiv-index of Folk Literature*, vol. I / – Copenhagen, 1955.

<http://www.ruthenia.ru/folklore/thompson/>